

روابط جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی از ابتدای هزاره سوم (از رقابت تا واگرایی)

نویسنده:

دکتر رحمان نجفی سیار

دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

مرکز انتشارات راهبردی

تهران - تابستان ۱۳۹۸

سرشناسه	نجفی سیار، رحمان، ۱۳۶۲ -
عنوان و نام پدیدآور	روابط جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی از ابتدای هزاره سوم/نویسنده رحمان نجفی سیار؛ ویراستار علمی ندا ولی پور، اکبر بتونی؛ ویراستار ادبی مجید کرامت زاده؛ ناظر ویراستار مهران غلامیان.
مشخصات نشر	تهران: دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، مرکز انتشارات راهبردی، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	۲۴۴ ص.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۲۴۸-۰۲۸-۸
وضعیت فهرست نویسی	فیا
موضوع	ایران -- سیاست و حکومت -- قرن ۱۴
موضوع	Iran -- Politics and government -- 20th century
موضوع	عربستان سعودی -- سیاست و حکومت -- قرن ۲۱
موضوع	Saudi Arabia -- Politics and government-- 21st century
موضوع	ایران -- روابط خارجی -- خاورمیانه
موضوع	Iran -- Foreign relations -- Middle East
شناسه افزوده	دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی. انتشارات
رده بندی کنگره	DSR۱۶۵۰
رده بندی دیویی	۳۲۰.۵
شماره کتابشناسی ملی	۵۸۵۱۸۱۶

روابط جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی از ابتدای هزاره سوم

نویسنده: دکتر رحمان نجفی سیار

ویراستار علمی: ندا ولی پور

ویراستار ادبی: مجید کرامت زاده، اکبر بتونی

ناظر ویراستار: مهران غلامیان

صفحه آرا: مهران غلامیان

طراح جلد: زهرا مهدوی

نوبت چاپ: اول - تابستان ۱۳۹۸

ناشر: انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه -

قیمت: ۴۷۰۰۰۰ ریال

همه حقوق چاپ و نشر این کتاب محفوظ است.

دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

مرکز انتشارات راهبردی

نشانی انتشارات: تهران. ضلع شمالی بزرگراه شهید بابایی، بعد از اتوبان هنگام،

دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی

نشانی اینترنتی: www.sndu.ac.ir

تلفن ۲۲۹۷۰۳۴۳

فهرست مطالب

فصل اول: مباحث نظری	۱۹
مقدمه	۲۱
۱. واقع گرایی نوکلاسیک	۲۱
۱-۱ سطوح تحلیل چندگانه (فردی، ملی و بین المللی)	۲۳
۱-۲ متغیرهای سیستمیک؛ نقطه آغاز واقع گرایی نوکلاسیک	۲۴
۲-۲ نقش میازجی دولت و جامعه در سیاست خارجی	۲۶
۲. نظریه موازنه قدرت	۲۹
۳- نظریه موازنه تهدید	۳۲
۴- نظریه موازنه هم جانبه	۳۶
جمع بندی فصل	۳۹
فصل دوم: منابع، اصول و اهداف سیاست خارجی عربستان سعودی و جمهوری اسلامی ایران	۴۳
مقدمه	۴۵
گفتار اول: منابع، اصول و اهداف سیاست خارجی عربستان سعودی	۴۶
۱. منابع سیاست خارجی عربستان	۴۶
ساختمان و روند تصمیم گیری در سیاست خارجی عربستان	۵۳
ب) منابع سیستمی (خارجی) سیاست خارجی عربستان	۵۵
۲. اصول و اهداف سیاست خارجی عربستان	۵۸
گفتار دوم: منابع، اصول و اهداف سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران	۶۵
۱. منابع سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران	۶۶
ب) منابع سیستمی سیاست خارجی ایران	۷۸
۲. اصول و اهداف سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران	۸۲
الف) اصول سیاست خارجی ایران	۸۲
ب) اهداف سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران	۸۷
جمع بندی فصل	۹۱

فصل سوم: روند تاریخی الکوی رقابت و واگرایی میان ایران و عربستان ۹۵

مقدمه ۹۷

۱. از پیروزی انقلاب اسلامی تا پایان جنگ تحمیلی ۹۸

۲. ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی ۱۰۱

۳. ریاست جمهوری سید محمد خاتمی ۱۰۳

۴. ریاست جمهوری محمود احمدی نژاد ۱۰۵

۵. ریاست جمهوری حسن روحانی ۱۰۹

جمع بندی فصل ۱۱۲

فصل چهارم: عوامل زمینه های رقابت و واگرایی میان ایران و عربستان از ابتدای هزاره سوم ... ۱۱۵

مقدمه ۱۱۷

گفتار اول: تحولات ژئو-تیک منطقه خاورمیانه ۱۱۸

۱. عراق ۱۲۱

۲. سوریه ۱۲۵

۳. بحرین ۱۳۱

۴. یمن ۱۳۵

گفتار دوم: تحول در راهبرد قدرت های بزرگ ۱۳۹

۱. آمریکا ۱۴۰

۲. روسیه ۱۵۰

گفتار سوم: تحولات داخلی عربستان ۱۵۳

۱- روی کار آمدن نخبگان حکومتی جدید در عربستان ۱۵۴

۲- محمد بن سلمان و تثبیت قدرت در عربستان ۱۵۶

۱. سبک رهبری بن سلمان و نگرش تهاجمی به ایران ۱۶۰

جمع بندی فصل ۱۶۵

فصل پنجم: راهبردها و اقدام های موازنه ساز عربستان سعودی و جمهوری اسلامی ایران در تقابل با

یکدیگر ۱۶۹

مقدمه ۱۷۱

گفتار اول: اقدام‌ها و راهبردهای تقابلی و موازنه‌ساز عربستان سعودی علیه جمهوری اسلامی ایران.....	۱۷۲
۱- ائتلاف‌سازی و اجماع‌سازی.....	۱۷۳
۲- نزدیکی و تلطیف روابط با اسرائیل.....	۱۷۵
۳- فشار اقتصادی با توسل به اهرم انرژی.....	۱۷۷
۴- خریدهای تسلیحاتی کلان و ایجاد رقابت تسلیحاتی.....	۱۸۰
۵- استفاده از ظرفیت حرمین شریفین.....	۱۸۲
۶- استفاده از ظرفیت سازمان‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای.....	۱۸۳
۷- برجسته‌سازی ائتلاف‌های مذهبی و نژادی در منطقه.....	۱۸۵
۸- استفاده از گروه‌های مافی - تکفیری.....	۱۸۶
۹- تلاش برای راهاندازی جنگ داخلی در ایران.....	۱۹۰
۱۰- جنگ تبلیغاتی و رسانه‌ای.....	۱۹۲
گفتار دوم: راهبردها و اقدام‌های موازنه‌ساز جمهوری اسلامی ایران علیه عربستان سعودی ...	۱۹۳
۱- اعتبارزدایی از خاندان سعودی با تأکید بر دیپلماسی عمومی و رسانه‌ای.....	۱۹۴
۲- تلاش برای تغییر توازن منطقه‌ای در برابر عربستان.....	۱۹۸
۳- بهره‌گیری از اختلاف‌های عربستان با شورای همکاری خلیج فارس.....	۱۹۹
۴- شبکه‌سازی منطقه‌ای و تقویت ائتلاف‌های دولتی.....	۲۰۱
۵- نمایش قدرت و تهدید سخت.....	۲۰۳
جمع‌بندی فصل.....	۲۰۴
نتیجه‌گیری؛ راهکارها و پیشنهادها.....	۲۰۷
نتیجه‌گیری.....	۲۰۹
راهکارها و پیشنهادها.....	۲۱۷
منابع و مأخذ.....	۲۲۷

پیشگفتار

جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی دو بازیگر عمده منطقه خاورمیانه محسوب می‌شوند که به دلایل ژئوپلیتیکی، ژئواستراتژیکی و ژئوکالچری نقش مهمی در معادلات قدرت در منطقه و نظام بین‌الملل دارند. جمهوری اسلامی ایران با ۱,۶۴۸,۱۹۵ کیلومتر مربع مساحت و حدود ۸۰ میلیون نفر جمعیت در شمار کشورهای بزرگ منطقه محسوب می‌شود. ایران ضمن اینکه به واسطه اشراف بر تنگه هرمز در دستیابی به منابع نفتی و گازی منطقه خاورمیانه نقش حیاتی دارد، دومین ذخایر اثبات‌شده گاز و چهارمین ذخایر اثبات‌شده نفتی جهان را نیز داراست^۱ و از نظر جغرافیایی نیز در میانه منطقه خاورمیانه، دریای خزر و خلیج فارس قرار دارد. از این موضع‌گیری سیاسی نیز جمهوری اسلامی ایران به عنوان رهبر محور «مقاومت و سرسختان» در منطقه به شمار می‌آید.

عربستان سعودی نیز با ۱,۱۴۹,۰۰۰ کیلومتر مربع مساحت و بیش از ۲۸ میلیون نفر جمعیت به عنوان یکی از کشورهای بزرگ منطقه خاورمیانه محسوب می‌شود. عربستان سعودی پس از ونزوئلا دومین ذخایر اثبات‌شده نفتی جهان را در اختیار دارد که معادل ۱۸ درصد نفت جهان است^۲. عربستان سعودی در سال ۲۰۱۸ پس از روسیه، دومین تولیدکننده بزرگ نفت جهان بود. از آنجا که جمعیت عربستان سعودی حدود یک سوم جمعیت ایران است، مصرف داخلی نفت آن (بر اساس این تعداد جمعیت) پایین‌ترین است. بزرگ‌ترین صادرکننده نفت در جهان محسوب می‌شود^۳. از نظر موضع‌گیری سیاسی نیز عربستان

۱. مطابق گزارش سال ۲۰۱۸ اوپک، ذخایر اثبات شده گاز ایران ۳۴,۰۲۰ میلیارد مترمکعب و ذخایر اثبات شده نفت ایران ۱۵۷,۵۳۰ میلیارد بشکه است.

۲. مطابق گزارش سال ۲۰۱۸ اوپک ذخایر نفتی اثبات شده عربستان سعودی ۲۶۶,۵۷۸ میلیارد بشکه است.

۳. عربستان سعودی روزانه حدود ۳ میلیون و ۹۰۰ هزار بشکه مصرف داخلی نفت دارد و از این حیث، پنجمین مصرف‌کننده بزرگ داخلی است. جمهوری اسلامی ایران نیز با مصرف حدود ۲ میلیون بشکه نفت در روز در رتبه

سعودی در برابر جمهوری اسلامی ایران به عنوان رهبر محور «سازش و مخالف جبهه مقاومت» محسوب می‌شود. از زمان پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷، عربستان سعودی این نوع موضع‌گیری را در سرلوحه کار خود قرار داد. سوءظن عربستان و برخی اعراب حاشیه خلیج فارس به‌ویژه نسبت به آنچه که آن را تلاش جمهوری اسلامی برای صدور «انقلاب شیعی و ایدئولوژی ضد غربی» می‌دانستند، تشدید شد. دو سال پس از پیروزی انقلاب، کشورهای یادشده با تشکیل شورای همکاری خلیج فارس به‌طور عملی در جهت مقابله و رفع نگرانی از بابت حضور یک ایران جدید در منطقه گام برداشتند. نمونه این تقابل را می‌توان در موضع‌گیری‌ها و کمک‌های مالی برخی از کشورهای عربی خلیج فارس به‌ویژه عراق، میان سعودی در جنگ هشت‌ساله عراق علیه ایران به رژیم صدام جست‌وجو کرد.

روابط ایران و عربستان پس از جنگ تحمیلی و همزمان با آن، فروپاشی نظام دوقطبی بین‌الملل که به تغییر ساختار دوقطبی منطقه‌ای منجر شد، دچار تغییر و تحول گردید. به‌ویژه پس از حمله آمریکا به عراق و سرنگونی رژیم بعث صدام در سال ۲۰۰۳ که به افزایش نفوذ ایران در عراق و روی کار آمدن حکومت شیعی در این کشور منجر شد، عربستان به تدریج به این نتیجه رسید که باید در پی «رهبری توازن» علیه ایران در منطقه باشد. البته این یک امر نامتعارف است که ریاض بتواند در صدد رهبری امور خارجی منطقه برآید، به‌ویژه این که این کار را از مسیر «تقابل جویانه» به انجام برساند. بنابراین، با ایجاد تغییر در محیط ژئوپلیتیکی خاورمیانه از سال ۲۰۰۳ در اثر تهاجم آمریکا به عراق و سقوط صدام در این کشور و بعد از آن وقوع اعتراض‌های ضدحکومتی در جهان عرب و سقوط رژیم‌های دیکتاتوری نزدیک و همسو با عربستان سعودی از سال ۲۰۱۱، که به تقویت جایگاه، نفوذ و نقش‌آفرینی جمهوری اسلامی ایران در این منطقه و باخت‌های پی‌درپی عربستان سعودی در عراق، سوریه، لبنان، یمن و فلسطین انجامید، عربستان سعودی درصدد اتخاذ رویکرد تهاجمی و تقویت دیپلماسی فعالانه علیه ایران برآمد.

همزمان با تغییرهای ژئوپلیتیکی در خاورمیانه، مذاکرات هسته‌ای ایران و غرب که عربستان سعودی از آن در جهت منافع خود علیه جمهوری اسلامی ایران در منطقه و نظام بین‌الملل بهره‌برداری می‌کرد، در اکتبر ۲۰۱۵ خاتمه یافت. از دیدگاه عربستان، برجام به تغییر فضای بین‌المللی به سود ایران و ایجاد گشایش اقتصادی برای این کشور منجر شد که ابتکار عمل و نفوذ منطقه‌ای ایران را در خاورمیانه افزایش می‌دهد. به همین دلیل از ابتدای توافق هسته‌ای تلاش کردند تا هزینه‌های این توافق را برای ایران افزایش داده یا به شکست بکشانند. بعد از توافق هسته‌ای نیز به دنبال کاهش بهره‌مندی ایران از مزیت‌های این توافق بین‌المللی هسته‌ای «استثنای والت»، نظریه‌پرداز روابط بین‌الملل علت نگرانی عربستان (و اسرائیل) از توانی هسته‌ای را اینگونه توضیح می‌دهد: «در صورتی که ایران از بند جعبه مجازات (تحریم‌ها) خارج نرود، درهای این کشور بر روی تجارت و سرمایه‌گذاری باز شود، دانشمندان، دانشجویان و جامعه تجار این کشور به تعامل دوباره با جهان خارج تشویق شوند، این امر با اطمینان زیاد ایران را به قدرتمندترین دولت در خاورمیانه تبدیل می‌کند. این چشم‌اندازی است که برخی از رهبران ایران و حذران آمریکا همچون عربستان (و اسرائیل) را نگران می‌کند و نه احتمال اینکه ایران شاید معادلی با تعداد معدودی سلاح هسته‌ای داشته باشد.» (Walt, 2017: 32)

نکته دیگری که همزمان در سطحی دیگر روابط ایران و عربستان را در بحبوحه توافق هسته‌ای و پس از آن به سوی تنش و تعارض بیش‌تر کشاند، راهی که آمدن حاکمان جدید در عربستان، به‌ویژه ملک سلمان، به‌عنوان پادشاه و محمد بن سلمان به‌عنوان ولیعهد این کشور است. «مک‌دوال»، تحلیل‌گر مسائل خاورمیانه در این زمینه می‌نویسد: «ملک سلمان و تیم جدید سیاسی و امنیتی او که ترکیب بازهای سعودی را تشکیل می‌دهند، به‌شدت معتقد به فعال شدن و تهاجمی شدن سیاست خارجی عربستان هستند. ذهنیت این نخبگان در واقع، خارج کردن عربستان از سکون سابق، فعال کردن ظرفیت‌های عربستان، مدیریت پرونده‌های منطقه‌ای از جمله ایران است.» (Macdwal, 2018) بنابراین، ملاحظه می‌شود که مجموعه‌ای از عوامل و مولفه‌های داخلی و خارجی (منطقه‌ای و بین‌المللی) در یک رابطه

بهم پیوسته موجب تشدید رقابت ایران و عربستان در محیط امنیتی خاورمیانه شده‌اند که این امر به نوبه خود نتایج و پیامدهای مختلفی در روابط دو کشور به دنبال داشته است.

کتاب حاضر با توجه به عوامل و مولفه‌های فوق، در ۶ فصل مجزا به بررسی روابط ایران و عربستان از ابتدای هزاره سوم میلادی تا ابتدای سال ۲۰۱۹ می‌پردازد. در فصل اول «مبانی نظری» موضوع بررسی می‌شود که با توجه به متغیرهای چندگانه تأثیرگذار بر روابط دو کشور (در سطوح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی) به‌طور خاص بر نظریه «واقع‌گرایی نوکلاسیک» به‌عنوان یکی از نظریه‌های جدید روابط بین‌الملل تأکید می‌شود. مطابق با این نظریه، رفتار سیاست خارجی ایران و عربستان در قبال یکدیگر تحت تأثیر محیط آنارشیست منطقه‌ای و بین‌المللی، تعارض راهبردهای قدرت‌های بزرگ و نیز متغیرهای سطح ملی مانند ساختار حکومتی، ذهنیت، همنوا، همان تصمیم‌گیرنده، ایدئولوژی قرار می‌گیرد که در بسیاری مواقع، سبب بروز تنش و تعارض میان این دو کشور می‌شوند. در ادامه این فصل، به‌منظور تبیین بیشتر نتایج سیاست خارجی ایران و عربستان در منطقه و فرآیند تقابلی آنها علیه یکدیگر از برخی نظریه‌های موازنه قوا شامل موازنه قدرت جدید، موازنه تهدید و موازنه همه‌جانبه نیز استفاده می‌شود. نظریه‌های موازنه قوا از این جهت سودمندی دارند که می‌توانند نتایج و برونداد سیاست خارجی ایران و عربستان و راهبردهای موازنه‌ساز آنها علیه یکدیگر از سیاست ائتلاف‌سازی تا جنگ اقتصادی، سردرمانه‌ای، جنگ‌های نیابتی و... را تبیین کنند.

در فصل دوم به‌عنوان پیش‌مقدمه فصل‌های بعدی، «اصول، مبانی و اهداف سیاست خارجی عربستان و ایران» به‌طور تطبیقی مورد بررسی قرار می‌گیرد. اصولاً فهم روابط ایران و عربستان و کیفیت مناسبات میان این دو بازیگر (اعم از تعاملی یا تقابلی)، مستلزم شناخت منابع و اهداف سیاست خارجی آنها، به‌عنوان یک امر مقدماتی و پیش‌نیاز، است. در فصل سوم به «پیشینه و روند الگوی رقابت و واگرایی در ایران و عربستان» پرداخته می‌شود که شامل دوره‌های تاریخی مختلف در روابط دو کشور از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی ایران تا دوره دوم ریاست جمهوری دکتر حسن روحانی است. در اکثر این دوره‌ها،

به‌خصوص از ابتدای هزاره سوم میلادی (پس از سال ۲۰۰۰)، عوامل و تحولات امنیتی-ژئوپلیتیکی در محیط پیرامونی ایران و عربستان در کنار نگرش‌های مداخله‌آمیز قدرت‌های بزرگ به‌ویژه آمریکا، عامل اصلی رقابت و تعارض بین تهران-ریاض بوده است. عوامل ایدئولوژیکی و هویتی در این دوره، بیشتر تشدیدکننده خصومت میان ایران و عربستان بوده‌اند تا تشکیل‌دهنده آن.

فصل چهارم، با عنوان «عوامل و زمینه‌های تشدید رقابت و واگرایی میان ایران و عربستان از ابتدای هزاره سوم میلادی» به مولفه‌های سه‌گانه تأثیرگذار بر روابط دو کشور می‌پردازد که شامل ۳ گفتار مجزا است: در گفتار اول «تحولات ژئوپلیتیکی خاورمیانه»، گفتار دوم «تولات راهبردی قدرت‌های بزرگ» و گفتار سوم «تحولات داخلی عربستان و رویکرد حاکمان جدید این کشور» و تأثیرات آنها بر موضوع رقابت و تنش ایران و عربستان بررسی می‌شود. این فصل، مطابق با مفروضات واقع‌گرایی نوکلاسیک برای تبیین نقش متغیرهای داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی تأثیرگذار بر روابط ایران و عربستان نگاشته شده است.

فصل پنجم با عنوان «راهبردها و رویه‌های ایران سعودی و جمهوری اسلامی ایران در تقابل با یکدیگر» است که از ابتدای هزاره سوم میلادی با توجه به تشدید رقابت دو کشور در دستورکار مقام‌های دو طرف قرار گرفته است. این فصل بر مبنای نظریه‌های موازنه قوا نگاشته شده که با توجه عوامل و مولفه‌های تعارض‌آمیز میان ایران و عربستان (عوامل ژئوپلیتیکی، نگرش‌های تصمیم‌گیری، ساختار حکومتی، تعارضات منطقه‌ای و متغیرهای بین‌المللی) رویه‌ها و راهبردهای تقابلی-تهاجمی را در سیاست خارجی و کشور در پی داشته است. نظر به این گستردگی و شدت تقابل میان ایران و عربستان، به‌ویژه پس از تحولات امنیتی-ژئوپلیتیکی ۲۰۱۱، عده‌ای از پژوهشگران بین‌المللی، از شکل‌گیری نوعی «جنگ سرد جدید» بین دو کشور خبر دادند.

به هر ترتیب، کتاب حاضر با اینگونه مفصل‌بندی‌های جامع و مدنظر قرار دادن جنبه‌های مختلف روابط ایران و عربستان، هم در سطح نظری و هم در سطح عملیاتی، روابط پیچیده

و مناسبات رقابت‌آمیز دو کشور را از ابتدای هزاره سوم میلادی، بررسی و تبیین می‌کند. در عین حال، اثر حاضر، پس از شناسایی عوامل و مولفه‌های تنش‌آفرین در روابط ایران و عربستان، به ارائه راهبردهای مرتبط و متناظر با یکدیگر در جهت بهبود روابط و مناسبات دو کشور نیز می‌پردازد. با توجه به بررسی همزمان عوامل و مولفه‌های نظری و عینی تأثیرگذار بر روابط ایران و عربستان و نیز ارائه راهبردهای متناسب با بهبود شرایط دو کشور در شرایط حساس منطقه خاورمیانه، این کتاب دارای جنبه‌های بدیع و جدیدی در مطالعه روابط تهران-ریاض است. از این رو، مطالعه اثر حاضر به دانش‌پژوهان و علاقمندان این حوزه، ویژه حوزه روابط بین‌الملل و مطالعات منطقه‌ای توصیه می‌گردد.

دکتر رحمان نجفی سیار

تیرماه ۱۳۹۸

www.ketab.ir